

Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukukundaki Gelişmeler Bağlamında Kânûn-ı Esâsî'nin Milli/ İslam Hukuku Kaynaklı Olup Olmaması Meselesi

Dr. Hüseyin Karakaya | ORCID: 0000-0002-9687-4751 | huseyin.karakaya@gop.edu.tr

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, İslam Hukuku Ana Bilim Dalı, Tokat, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01rpe9k96>

Öz

Kurulduğu günden beri İslam hukukunu uygulayan Osmanlı devleti, süreç içerisinde zamanın gerektirdiği düzenlemeleri yapmaktan geri durmamıştır. Osmanlı'da İslam hukukçularının fikh usulünün esasları doğrultusunda şer'î kaynaklara dayanarak ürettikleri hukuka şer'î hukuk, devlet başkanlarının fermanlarıyla oluşup kanunnâme adıyla yürürlüğe giren hukuka da örfî hukuk adı verilmiştir. Osmanlı'da yerleşmiş bu kanunnâme geleneğine rağmen Tanzimat dönemine kadar bir hukuk dalının bütününe içine alan bir kanunlaştırma faaliyeti olmamıştır. Tanzimat'tan sonra bir taraftan şer'î ve örfî hukuktan oluşan milli hukuk tedvin edilirken diğer taraftan bazı batılı kanunlar iktibas edilmiştir. Böylece hukukta bir ikilik meydana gelmiş ve Türk hukuk tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Biz bu makalemizde bu dönemde hazırlanan Kânûn-ı Esâsî'yi kaynak açısından ele alıp inceleyeceğiz. Bu çalışma ile çoğunluk tarafından Türk hukukunda ilk yazılı anayasa olarak kabul edilen Kânûn-ı Esâsî'nin ne derece Milli/İslam hukuku kaynaklı olduğunu ortaya koymayı hedeflemekteyiz. Önce “Kânûn-ı Esâsî'nin Hazırlanması” başlığı altında hazırlık aşamasındaki fikri ve siyasi süreçleri, ilanı sırasındaki gelişmeleri, hukuki mahiyeti ve muhtevasının ne olduğunu ifade edeceğiz. Sonra da “Kânûn-ı Esâsî'nin Milli/İslam Hukuku Kaynaklı Oluşu Meselesi” başlığı altında hazırlık aşamasındaki tartışmaları, tasarılar da ve kabul edilen metinde ulemanın katkısının olup olmadığını ortaya koymaya çalışacağız. Sonuç olarak bu anayasada yeni bazı kural ve kurumlar ilave edilmekle birlikte Osmanlı Devleti'nin başından beri var olan siyasî ve hukukî yapısının temel esaslarıyla korunduğu görülmektedir diyebiliriz. Bu haliyle Kânûn-ı Esâsî'nin, sadece Milli/İslam hukuku kaynaklı olmayıp karma usulle hazırlandığını söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Osmanlı Hukuku, Tanzimat, Meşrutiyet, Kânûn-ı Esâsî.

Atf Bilgisi: Karakaya, Hüseyin. “Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukukundaki Gelişmeler Bağlamında Kânûn-ı Esâsî'nin Milli/ İslam Hukuku Kaynaklı Oluşu Meselesi”. *Marifetname* Cilt 11/1 (Haziran 2024), 153-180.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1457775>

Geliş Tarihi	23.03.2024
Kabul Tarihi	02.05.2024
Yayın Tarihi	30.06.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. (Hüseyin Karakaya)
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	marifetmanetikbildirim@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Issue of Whether the Qānūn-e Asāsī is Based on National/Islamic Law in the Context of Developments in Ottoman Law after Tanzīmāt

Dr. Hüseyin Karakaya | ORCID: 0000-0002-9687-4751 | huseyin.karayaka@gop.edu.tr

Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Law, Department of Islamic Law, Tokat, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01rpe9k96>

Abstract

The Ottoman Empire, which has been applying Islamic law since the day it was founded, did not refrain from making the necessary regulations in the process. In the Ottoman Empire, the law produced by Islamic jurists in line with the principles of fiqh was called shari'ah law, and the law that was formed by the decrees of the heads of state and came into force under the name of "gānūnnāme" was called customary law. Despite this law tradition established in the Ottoman Empire, there was no codification activity covering the entirety of a branch of law until the Tanzīmāt period. After the Tanzīmāt, on the one hand, national law consisting of shari'ah and customary law was codified, and on the other hand, some western laws were quoted. Thus, a duality occurred in law and a new era began in the history of Turkish law. We will examine the Qānūn-e Asāsī (Basic Law) prepared in this period in terms of its source. With this study, we aim to reveal to what extent the Qānūn-e Asāsī, which is accepted by the majority as the first written constitution in Turkish law, originates from national/Islamic law. First of all, under the title of "Preparation of the Qānūn-e Asāsī", we will express the intellectual and political processes in the preparation phase, the developments during its proclamation, its legal 154atüre and content. Then, under the title of "The Issue of the Origin of Qānūn-e Asāsī from National/Islamic Law", we will reveal the discussions in the preparation stage, whether there was a contribution of the 'ulamā' in the drafts and the adopted text. As a result, we can say that although some new rules and institutions were added in this constitution, it is seen that the basic principles of the political and legal structure that existed from the beginning of the Ottoman State were preserved. In this form, we can say that the Qānūn-e Asāsī is not based solely on National/Islamic law but was prepared using a mixed method.

Keywords: Islamic Law, Ottoman Law, Tanzīmāt, Constitutionalism, Qānūn-e Asāsī.

Citation: Karakaya, Hüseyin. "The Issue of Whether the Qānūn-e Asāsī is Based on National/ Islamic Law in the Context of Developments in Ottoman Law after Tanzīmāt". *Marifetname* 11/1 (June 2024), 153-180.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1457775>

Date of Submission	23.03.2024
Date of Acceptance	02.05.2024
Date of Publication	30.06.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Hüseyin Karakaya)
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	marifetmaneetikbildirim@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Türkler bin yılı aşkın uyguladıkları İslam hukukunu zaman içerisinde hem hukuk bilginlerinin yaptığı ilmi çalışmalarla hem de devlet ricalinin yapmış olduğu nizamname ve kanunnamelerle geliştirmişlerdir.¹

Diğer Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi Osmanlı devletinde de hukuk sistemi esas itibarıyla İslam hukukundan oluşmaktadır. Ancak Osmanlı devleti İslam hukukunu uygularken altı asırlık süreç içerisinde zamanın gerektirdiği düzenlemeleri yapmaktan geri durmamıştır. Bunu yaparken İslam hukukunun kaynakları arasında istihsan, mesalih-i mürsele, sedd-i zerâyi‘ve örften yararlandıkları² gibi İslam hukukunun devlet başkanına tanıdığı geniş takdir yetkisinden de yararlanmışlardır.³ Osmanlı uygulamasında İslam hukukçularının fıkıh usulünün esasları doğrultusunda şer‘î kaynaklara dayanarak ürettikleri hukuka şer‘î hukuk, devlet başkanlarının fermanlarıyla oluşan hukuka da örfî hukuk adı verilmiştir.⁴

Örfî hukuk her ne kadar padişah fermanıyla oluşsa da Osmanlıda örfî hukukun hazırlanmasında devletin üst kademelerinde yıllarca tecrübe kazanmış Divan-ı Hümayun üyelerinin büyük rolleri vardır. Bu şekilde oluşan örfî hukuk padişahlar tarafından onaylanarak kanunnâme veya nizamnâme adıyla yürürlüğe girmiştir.⁵ Osmanlılarda ilk defa resmi olarak Fatih Sultan Mehmet (1451–1481) ile başlayan kanunnâme uygulaması II. Bayezid (1481–1512), Yavuz Sultan Selim (1512–1520) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520–1566) dönemlerinde de devam etmiştir.⁶ Osmanlının yükselme dönemine tekabül eden bu dönemlerdeki

¹ Hasan Tahsin Fendoğlu, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000), 4; Mustafa Avcı, *Türk Hukuk Tarihi* (Konya: Atlas Akademi, 2021), 9, 35-40.

² İslam hukukunun asli kaynakları yanında bu kaynakların da akit hürriyeti bağlamında hukukun gelişmesine katkıları hakkında bk. Hüseyin Karayaka, *İslam Borçlar Hukukunda Akit Hürriyeti* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022), 121-123.

³ İslam hukukunda devlet başkanının görevleri hakkında bk. Ebu'l-Hasan Ali bin Muhammed Mâverdi, *İslamda Hilafet ve Devlet Hukuku*, çev. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976), 18-20; Ebu'l-Hasan Ali bin Muhammed Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* (Kahire: Daru'l-Hadis, ts.), 40-41.

⁴ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 67-71. Bilindiği gibi şer‘î hukuk müçtehit hukukçuların İslam hukukunun kaynaklarına dayanarak fıkıh usulü ilmindeki esaslar çerçevesinde yapmış oldukları içtihatlardır. Bunlar fıkıhın fîrû‘a ait kitaplarında var olan uygulamalardır ve bir hayli fazladır. Osmanlı döneminde de İslam hukukçuları yeni oluşan birçok meseleye bu minval üzere çözüm üretmişlerdir. Örneğin Osmanlı dönemi şeyhülislamlarından İbn Kemal ve Ubussuûd’un para vakıfları ile ilgili görüşleri böyledir. Bu konu ile ilgili detaylı bilgi için bk. Emrullah Dumlu, “XVI. Yüzyıl Osmanlı Uleması Arasında Para Vakıfları Etrafında Cereyan Eden Tartışmalar (Ebussuûd, İbn Kemal- Çivizâde, Birgivi)”, *İLTED* 2/44 (2015), 314-319. Örfî hukuk alanında ise Fatih Sultan Mehmet ile başlayıp sonraki birçok padişah tarafından da çıkarılan Kanunnâmeler bunun en bariz örnekleridir.

⁵ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 69-70.

⁶ Halil İnalçık, “Kanunnâme”, TDV İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2001),

kanunlaştırma, örfî hukukun kanunnâme formatında düzenlenmesi şeklinde olmuştur.⁷ Osmanlı devletinde yerleşmiş bu kanunnâme geleneğine rağmen Tanzimat dönemine kadar bir hukuk dalının bütününe içine alan bir kanunlaştırma veya tedvin faaliyeti olmamıştır.⁸

1839 Tanzimat Fermanı'ndan önce Osmanlıda şer'î ve örfî olarak sadece İslâm hukuku yürürlükte idi.⁹ Tanzimat ile birlikte bir taraftan şer'î ve örfî hukuktan oluşan milli hukuk tedvin edilirken diğer taraftan bazı batılı kanunlar iktibas edilmiştir. Bu şekilde bir taraftan İslam hukuku diğer taraftan Avrupa hukuku kaynaklı kanunların aynı kuvvette uygulanmaya başlanması ile hukukta bir ikilik meydana gelmiştir.¹⁰ Tanzimat Fermanı'ı içte ve dışta meydana gelen olumsuzlukların getirdiği tehditleri ortadan kaldırmak ve ortaya çıkan yeni ihtiyaçları gidermek amacıyla Avrupa'ya özgü düşünce ve uygulamaları benimseyen devlet adamlarınca yapılmıştır. Bu ferman Osmanlıya bir soluk aldırarak ve içine düştüğü çıkmazları aşmasına yardımcı olacak bir hamle olarak görülmüştür.¹¹ Bu bağlamda siyasi ve idari alanda yapılan değişiklikler doğal olarak hukuki alana da taşınmıştır.¹²

24/335-336.

⁷ Mehmet Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları* (Nizamiye Akademi, 2015), 94-96; Avcı, *Türk Hukuk Tarihi*, 87.

⁸ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 71.

⁹ Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, 86-92.

¹⁰ Sıddık Sami Onar, "Osmanlı imparatorluğunda İslam hukukunun bir kısmının codifikation'u Mecelle", *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası* 20/1-4 (1955), 59; Avcı, *Türk Hukuk Tarihi*, 87, 575-576; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 421.

¹¹ Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, 138-145. Dünyanın I. küreselleşme dalgası olarak gösterilen XV. ve XVI. yy'da Avrupa'da ortaya çıkan coğrafi keşifler, Rönesans ve Reform hareketlerinden Osmanlı devleti o dönemde gücünün de zirvesinde olmasından dolayı bir tepki vermemiş, bunlardan o dönemde olumsuz olarak etkilenmemiştir. Fakat Osmanlı, gerileme döneminde meydana gelen II. küresel dalga olarak gösterilen, XVIII. yy'da ortaya çıkan Fransız ihtilali ve sanayi devrimi gibi Avrupa'daki siyasi ve iktisadi olaylara tepkisiz kalamamıştır. Bu tepki Osmanlı Devleti'nde siyaset, iktisat ve hukuk sahaları başta olmak üzere toplumda modernleşme hareketini tetikleyen bir unsur olmuştur. Sultan II. Mahmut zamanında başlayan bu modernleşme çalışmalarında 3 Kasım 1839'da Sultan Abdülmecid zamanında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile bir dönüm noktasına gelinmiştir. Tanzimat Fermanı'ı, Avrupa'daki gelişmelerin de etkisiyle oluşan, devletin dağılma dönemindeki askeri yenilgiler, toprak kaybı, mali istikrarsızlık, Balkanlardaki milliyetçilik hareketleri, Cezayir'in işgali, Mısır meselesi gibi gelişmelerin meydana getirdiği tehditleri ortadan kaldırmak ve ortaya çıkan yeni ihtiyaçları gidermek amacıyla yapılmıştır. Böylece İmparatorluğun önceki kazanımlarını yeniden elde etmek ve devleti girmiş olduğu dar boğazdan çıkartmak hedeflenmiştir. Tanzimat Fermanı'nı hazırlayan süreç için bk. Yavuz Özdemir vd., "Tanzimat Fermanı'nın Arka Planı", *Kastamonu Eğitim Dergisi* 22/1 (2014), 321-328.

¹² Mümtaz'er Türköne, "Osmanlılarda İslahat ve Teceddüt", *Osmanlı Ansiklopedisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 6/27-39; Gökhan Kaya, "Mekteb-i Hukuk'ta Tanzimat Fermanı'nı Anlatmak: Kemalpaşazâde Said'in Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye Ders Kitabı", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 40/69 (Mart 2021), 295.

Tanzimat döneminin en aktif olduğu alan hukuk alanı olmuştur.¹³ Hukuki düzenlemeler de kanunlaştırma çalışmaları ve adliye sisteminin yenilenmesi olarak ikiye ayrılmaktadır.¹⁴ Tanzimat'tan sonra yapılan kanunlaştırmalar bir taraftan yerli/millî kaynaklara, diğer taraftan ise yabancı kaynaklara dayanarak yapılmıştır.¹⁵ Tanzimat Fermanı yeni kanunların gerekliliğini ortaya koyarken, Islahat Fermanı kanunlaştırma çalışmalarına hız verilmesini sağlamıştır.¹⁶ Her iki ferman da etkisi görülen Avrupa kaynaklı rasyonalizme uygun hukuki düzenlemelerin etkileri Osmanlı devletinde yeni bir hukukî yaklaşımı beraberinde getirmiştir. Bu yaklaşım hem millî kaynaklı kanunlarda hem de iktibas edilen kanunlarda kendini göstermektedir.¹⁷

Türk hukuk tarihçilerinin bir kısmı Tanzimat sonrası yapılan kanunlaştırma çalışmalarını kaynak açısından millî olanlar ve yabancı kanunlardan iktibas edilenler şeklinde ikili olarak tasnif ederler. Diğer bir kısmı ise bu iki kaynağa bir de karma nitelikte olanları eklemektedirler.¹⁸

Tanzimat dönemindeki genel atmosferi ve hukuki sahadaki gelişmeleri bu şekilde kısaca ifade ettikten sonra bu dönemde hazırlanan Kânûn-ı Esâsî'yi kaynak açısından ele alıp inceleyeceğiz. Bu çalışma ile çoğunluk tarafından Türk hukukunda ilk yazılı anayasa olarak kabul edilen Kânûn-ı Esâsî'nin ne derece millî/İslam hukuku kaynaklı olduğunu ortaya koymayı hedeflemekteyiz. Bunun için öncelikle “Kânûn-ı Esâsî'nin Hazırlanması” ana başlığı altında hazırlık aşamasındaki fikri ve siyasi süreçleri, hazırlanması ve ilanı sırasındaki gelişmeleri ve Kânûn-ı Esâsî'nin hukuki mahiyeti ve muhtevasının ne olduğunu ele alacağız. Sonra da “Kânûn-ı Esâsî'nin Millî/İslam Hukuku Kaynaklı Oluşu Meselesi” başlığı altında buna dair hazırlık aşamasındaki tartışmaları, tasarılarla ve kabul edilen metinde ulemanın katkısının olup olmadığını bir makale

¹³ Türköne, “Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt”, 6/41; Mustafa Şentop, “Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 3/5 (2005), 647.

¹⁴ Ercimet Sarıay, “Tanzimat Sonrası Kanunlaştırma Çalışmalarının Kaynakları ve Metodolojisi”, Bayterek Dergisi 2/1 (2019), 11.

¹⁵ Türköne, “Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt”, 6/41; Niyazi Berkes, *Türkiye’de çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015), 220-227.

¹⁶ Islahat Fermanı, 1839’da ilân edilen Tanzimat Fermanı’nı yeterli bulmayan Batılı devletlerin, Osmanlı halkı Müslümanlarla gayrimüslimler arasında bazı siyasi ve hukukî farklılıkların bulunduğunu ileri sürerek daha köklü reformlar yapılmasını istemeleri sonucunda 1856’da hazırlanan ferman olup Osmanlı tarihinde önemli bir yere sahiptir. Geniş bilgi için bk. Ufuk Gülsöy, “Islahat Fermanı”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/185-190.

¹⁷ Sarıay, “Tanzimat Sonrası Kanunlaştırma Çalışmalarının Kaynakları ve Metodolojisi”, 11-12.

¹⁸ Avcı, *Türk Hukuk Tarihi*, 575; Gayretli, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kanunlaştırma Çalışmaları*, 158; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 430; Şentop, “Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü”, 652.

boyutunda incelemeye çalışacağız.

1. Kânûn-ı Esâsî'nin Hazırlanması

Osmanlı'da Tanzimat sonrası yapılan reformların bir neticesi ve parçası olan kanunlaştırma çalışmalarının bir yönüyle toplumdaki iktisadi ve sosyal hayattaki gelişmelerin etkisiyle diğer yandan yabancı ülkelerin baskısı ile olduğu bilinmektedir. Fakat bu kanunlaştırma çalışmalarının sebeplerini sadece bunlarla sınırlandırmak doğru olmaz. Çünkü 19. asır dünyada birçok bölgede önemli reformların ve bu kapsamda kanunlaştırma hareketlerinin olduğu bir dönemdir. Hem Osmanlı hem de dünyadaki örneklere baktığımızda bu hareketliliğin merkezinde önceki dönemlere nazaran daha yenilikçi ve rasyonalist bir yaklaşımı benimseyen kimselerin yönetime hâkim olduğunu görmekteyiz.¹⁹

Anayasa hareketleri Batı'da, kapitalist bir ekonomi anlayışına dayalı olarak güçlenen burjuva sınıfının kendi menfaatlerini korumak için devletten hukuki güvence istemeleri temeline dayanıyordu. Osmanlı'da Kânûn-ı Esâsî ise böyle bir sosyal temelden yoksun, toplumun tabanının ihtiyaç ve talepleri doğrultusunda değil küçük bir grup aydın ve bazı devlet adamlarının gayretiyle gündeme gelmiştir.²⁰ Tabii bu kişilerin, kanunların nasıl ve ne şekilde yapılacağı hususunda aynı görüşe sahip olmadıkları da bilinmektedir. Biz şimdi özellikle Kânûn-ı Esâsî'nin hazırlanması aşamasındaki farklı fikri ve siyasi yaklaşımları ele alacağız.

1.1. Hazırlık Aşamasındaki Fikri ve Siyasi Süreç

Tanzimat döneminin en önemli yönü devletin içine düştüğü sıkıntılardan kurtulabilmesi için köklü birtakım değişiklikler ile devlet kurumlarının yeniden yapılanması ve çağdaş ihtiyaçlara cevap verebilecek hale getirilmesi gerektiği anlayışıdır. Bu yeni yapılanmada, siyasal anlamda temel kanunların hazırlanması ve devletin meşrutî sisteme kavuşturulması ve bunun için yeni bir anayasa hazırlanması bazı kesimler tarafından ana hedef olarak belirlenmiştir.²¹

“Meşrutî idare” ve çoğunlukla İslâmî bir referansla “şûrâ-yı ümmet” olarak atıfta bulunulan “Meclis-i Meb‘ûsan”,²² Yeni Osmanlılar hareketinin

¹⁹ Gayretli, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları, 149-158.

²⁰ Gayretli, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları, 165. Anayasa hazırlık süreçlerindeki Batı'da ve Osmanlı'daki bu farklı saikler toplumsal yapı ile ilişkili olduğu kadar hukuki ve idari yapı ile alakalıdır. Bu anayasaların vatandaşların lehine tesis etmiş olduğu haklar Osmanlı'da uygulanmakta olan İslam hukuku tarafından genel olarak sağlandığı için – bazı yanlış ve keyfi uygulama örnekleri olmakla birlikte- halkın anayasa talebi olmamıştır.

²¹ Kemal Beydilli, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, TDV İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/430.

²² Benzer kavramlar için bk. Berkes, *Türkiye'de çağdaşlaşma*, 319-320.

liderleri ve bu konuda aynı görüşe sahip olan bazı paşalar tarafından savunulmaktaydı. Bunlar bu görüşlerini esas itibariyle İslam idare hukukunun en temel ilkelerinden biri olan “istişare” prensibini ortaya koyan “...ve iş konusunda onlara danış”²³ ve “... ve işleri de aralarındaki danışma ile yürür”²⁴ ifadelerinin yer aldığı âyetlere dayandırmışlardır. Gerçek manasıyla İslam düşünce geleneğini kabul eden ve yorumlayan Yeni Osmanlılar, talep ettikleri yeni rejimi İslam’ın siyasi geleneği içerisine yerleştirmekte ve Batı kavramlarıyla yeniden yorumlayarak eşleştirmektedirler.²⁵

Buna karşılık bu dönemdeki aşağıda görüşlerini vereceğimiz paşaların bir kısmı anayasaya dayalı meşruti sistemin siyaseten devletin yararına olmayacağını düşünmekteydi. Yine görüşlerini vereceğimiz bir grup ulema ise meşruti sisteme dini gerekçelerle karşı çıkmaktaydılar.²⁶ O dönemdeki tartışmalara baktığımızda yeni bir anayasa ile meşruti sistemin beraber ele alındığı ve görüş ayrılıklarının yeni bir anayasaya ihtiyaç duyulup duyulmamasından ziyade daha çok meşruti sisteme geçilip geçilmemesi yönünde olduğu görülmektedir.

Kânûn-ı Esâsî denilince ilk akla gelen isim Midhat Paşa (1822-1884)²⁷ olmakla birlikte Osmanlı’da ondan önce bu konuda fikir beyan eden ve bu konuyu savunan birçok kimse vardır. Bunların başında 1862’de Tasvîr-i Efkâr gazetesini çıkaran Şinâsi Bey (1826-1871) ve Yeni Osmanlılar hareketi olduğunu görmekteyiz. Bunlar 1865’te önce “İttihad-ı Hamiyet” adıyla gizli bir cemiyet olarak, sonra da 1867’de “Yeni Osmanlılar Cemiyeti” adıyla mevcut idareye muhalif olan Osmanlı aydınlarından oluşan bir topluluktur.²⁸ Bu hareketin doğmasında, Sultan Abdülaziz (1861-1876)’in mutlakiyetçi bir idare tarzını benimsediği anlayışının etkili olduğu söylenebilir.²⁹ Bu cemiyetin hâmisî konumunda olan Mustafa Fazıl Paşa, 1867’de Sultan Abdülaziz’e hitaben yazdığı bir mektupta Osmanlı devletinin mevcut sıkıntılarının giderilmesi için

²³ Âl-i İmrân 3/159.

²⁴ eş-Şûrâ 42/38.

²⁵ Büşra Kadioğlu, “Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler’de Meşveret Kavramı (Hürriyet ve Meşveret Gazeteleri Bağlamında)”, FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi 22 (Güz 2023), 63-64.

²⁶ M. Şükrü Hanioğlu, “Meşrutiyet”, TDV İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/389.

²⁷ Osmanlı devlet adamı Midhat Paşa hakkında detaylı bilgi için bk. Bekir Sıtkı Baykal, Mithat Paşa : siyasi ve idari şahsiyeti (Ankara: Kral Batbaası, 1964); Gökhan Çetinsaya - Ş. Tufan Buzpınar, “Midhat Paşa”, TDV İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/7-11.

²⁸ Berkes, Türkiye’de çağdaşlaşma, 282-287.

²⁹ Recai Galip Okandan, Amme Hukukumuzun Anahatları (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1977), 75-77; Gayretli, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kanunlaştırma Çalışmaları, 166.

alınacak tedbirleri izah ederken en köklü teklif olarak meşrutî sisteme geçilmesini önermektedir.³⁰ Bununla birlikte meşrutî sisteme geçilmesi ve bir anayasa hazırlanması konusunda bu hareketin içinde en çok Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın ismi geçmektedir.³¹ Bunlar, Yeni Osmanlılar Cemiyeti adına neşredilen Muhbir, Hürriyet ve İbret gazetelerinde bu konuda fikirlerini açıkça beyan ederek meşrutî sisteme ve bir anayasaya ihtiyaç olduğunu dile getirmişlerdir. Yeni Osmanlıların bu düşünceleri kamuoyunda ve devleti yöneten idari kadroda kısa zamanda yankı bulmuştur.³²

Meşrutî sisteme geçilmesinin gerekli olduğunu düşünen Midhat Paşa, bunun alt yapısı mahiyetinde 1868'de kurulan Şûrâ-yı Devlet'in başkanlığına getirilince devletin işleyişindeki sıkıntıları gidermeye yönelik ıslahat çalışmaları kapsamında önemli hizmetlere imza atmıştır. İlk defa 1872'de sadrazam olan Midhat Paşa bu görevde 2,5 ay kadar kalabilmiştir. Midhat Paşa 1873'te Adliye nâzırı olarak tekrar kabineye girmiş ve ıslahat çalışmalarına başlamıştır. Bunların arasında "Meclis-i Meb'ûsan"ın açılması konusu başta olmak üzere hazırladığı raporlar sebebiyle görevinden alınarak 1873'te Selanik valiliğine gönderilmiştir. Daha sonra 1875'te tekrar Adliye nâzırı olsa da kısa bir süre sonra istifa etmiştir. Bu yeni durum karşısında Midhat Paşa mevcut sistemden memnun olmayan ve kurtuluşu ancak meşrutî sistemde gören kişilerle sık sık görüşüp bu konuyu tartışmışlardır. Bu dönemin önemli bir muhalefet hareketi olan Yeni Osmanlıların Midhat Paşa ile aynı görüşe sahip olmaları da daha çok bu noktada ortaya çıkmıştır. 1876 ilkbaharında İstanbul kamuoyunda memnuniyetsizlik arttıkça Midhat Paşa alternatif iktidar odağı haline gelmiştir.³³

Meşrutî bir idareye geçişe engel olmayacağına dair V. Murad (1876)'dan söz alınarak bir darbeyle Sultan Abdülaziz 30 Mayıs 1876'da tahttan indirildi ve V. Murad, padişah ilan edildi. Bu saray darbesi karışıklıkları önlemek yerine durumu daha da içinden çıkılmaz hale getirmiştir. Öncelikle darbeyi gerçekleştirenler arasında Kânûn-ı Esâsî ve Meclis-i Meb'ûsân'ın gerekliliği konusunda ihtilâf çıkmıştır.³⁴

Kânûn-ı Esâsî'nin ilanına taraftar olan ve gelişmelerde başrol oynayan Midhat Paşa'nın anayasa ve meşrutî sistemi savunan Nâmık Kemal'den bazı

³⁰ Buzpınar, "Mustafa Fâzıl Paşa", 31/300-301.

³¹ Beydilli, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti", 43/430; Gayretli, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları, 166.

³² Beydilli, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti", 43/430; Hanioglu, "Meşrutiyet", 29/390; Gayretli, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları, 166.

³³ Çetinsaya- Buzpınar, "Midhat Paşa", 30/8; Okandan, Amme Hukukumuzun Anahatları, 134-136; Gayretli, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları, 166-167.

³⁴ Çetinsaya- Buzpınar, "Midhat Paşa", 30/8-9.

konularda farklı düşündüğü görülmektedir. Nâmık Kemal merkezîyetçi idareyi savunurken Midhat Paşa adem-i merkezîyetçidir.³⁵ Fakat aralarındaki bu görüş ayrılığının Kânûn-ı Esâsî'nin hazırlanması sırasında ortaya pek çıkmadığı görülmektedir. Kânûn-ı Esâsî'ye karşı olanlar arasında da görüş birliği bulunmamaktadır. Serasker Hüseyin Avni Paşa (1820-1876), ordu vesayetinde bir diktatörlük yanlısı iken Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa (1811-1882) ile Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895), akıllı bir padişah bulunduktan sonra Tanzimat ilkeleriyle yetinilmesi gerektiğinden yanadırlar. Fetva Emîni Kara Halil Efendi (1804-1880)'nin başı çektiği bir diğer grup da mecliste gayrimüslimlere Müslümanlarla eşitlik öngören meşrutî bir sistemin İslâm'la bağdaşmayacağı görüşündedir.³⁶

Meşrutî sisteme geçme fikri ve anayasa çalışmaları, sadece bazı devlet adamlarının irade ve gayretiyle olmamıştır. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere genel manada kanunlaştırma çalışmalarında olduğu gibi bu hususta da ciddi dış baskıların olduğu bilinmektedir.³⁷ Midhat Paşa'yı bu hususta en çok destekleyen kişi İngiliz elçisi Elliot'dur. Devletin o sıralar içte ve dışta birçok sorunu varken Midhat Paşa'nın anayasa konusunda bu kadar ısrarcı olmasında bu baskının önemli rolü olduğu söylenebilir. Ancak Kânûn-ı Esâsî'nin ilânını tamamıyla dış sebeplere bağlamak da doğru olmaz. Aslında Kânûn-ı Esâsî, Tanzimat'la başlayan değişim sürecinin tabii bir devamıdır.³⁸

1.2. Kânûn-ı Esâsî'nin Hazırlanması ve İlanı

Yeni bir anayasa yapma ve meşrutî sisteme geçme tartışmaları yukarıda arz ettiğimiz üzere 1860'lardan itibaren başlamıştı. Fakat Kânûn-ı Esâsî'nin kabulüne ve I. Meşrutîyet döneminin başlamasına yol açan gelişmeler, Sultan Abdülaziz'in 30 Mayıs 1876'da darbe ile tahttan indirilerek yerine V. Murad'ın geçirilmesi ile başlamıştır.³⁹

V. Murad döneminde Kânûn-ı Esâsî'yi ilan etmek isteyen Midhat Paşa,

³⁵ Berkes, *Türkiye'de çağdaşlaşma*, 311-312. “Mahalli özerklik” demek olan “adem-i merkezîyetçilik”, Mithad Paşa'ya göre Alman Birliği modeline göre tasarlanmış, devleti merkezîyetçi olmayan, birbirine tutturulmuş mahalli özerklikleri olan bir vilayetler veya bölgeler birliğidir. Bk. aynı eser, 312.

³⁶ Berkes, *Türkiye'de çağdaşlaşma*, 314-315; Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, 170; Hanioglu, “Meşrutîyet”, 29/390; Cevdet Küçük, “V. Murad”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/184.

³⁷ Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, 136.

³⁸ Mehmet Akif Aydın, “Kânûn-ı Esâsî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2001), 24/329; Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, 168.

³⁹ Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, 127; Berkes, *Türkiye'de çağdaşlaşma*, 311; Hanioglu, “Meşrutîyet”, 29/390; Aydın, “Kânûn-ı Esâsî”, 24/328-329; Küçük, “V. Murad”, 31/184; Cevdet Küçük, “II. Abdülhamid”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/216.

57 maddelik bir anayasa metni hazırlayıp 15 Temmuz 1876'da yapılan bir Meclis-i Umumi'de incelenmesini istemiştir. Rumeli Kazaskeri Seyfeddin Efendi, bunun İslâm'a aykırı olmadığını, aksine tavsiye edildiğini söylemiştir.⁴⁰ Fakat olayların istedikleri gibi gitmediğini gören reform yanlısı bu ekip, üç ay sonra da cinnet halinde olduğu gerekçesi ile V. Murad'ı da tahttan indirdiler. Bu süreçte Meclis-i Vükelâ kararıyla Midhat Paşa, şehzade Abdülhamid ile görüşerek meşrutî idareye geçileceği teminatını almış ve 31 Ağustos 1876 tarihinde gerçekleşen cülûs merasimi ile II. Abdülhamid (1876-1909) padişah olmuştur.⁴¹

Uzun süredir yapılan tartışmalar neticesinde belli bir aşamaya gelen Kânûn-ı Esâsî'nin hazırlanmasına yönelik faaliyetler II. Abdülhamid'in tahta çıkışı ile hız kazanmıştır. Fakat daha önce Osmanlı'da yazılı bir anayasa tecrübesi olmadığı için takip edilecek yöntem bakımından farklı yaklaşımlar benimsenmiştir.⁴² Midhat Paşa ve aynı fikirde olanlar, Kânûn-ı Esâsî'nin seçilecek meclis tarafından hazırlanmasını söylüyorlardı.⁴³ Fakat II. Abdülhamit "Ben milleti temsil ediyorum ve milletim adına bir anayasa yapılmasını hem istiyor hem de emrediyorum" diyerek kendi anlayışına uygun bir anayasanın hazırlanmasına yol açmıştır.⁴⁴

Midhat Paşa'nın daha önce hazırladığı anayasa taslağı yanında, Said Paşa'nın o güne kadar kabul edilmiş Fransız anayasalarını Türkçe'ye çevirmesi ışığında ikinci bir taslak da ortaya çıkmıştı. Nihâî metni hazırlamak üzere "Meclis-i Mahsûs" adı altında Midhat Paşa'nın başkanlığında ulemâ, asker ve bürokratlardan oluşan bir komisyon kurulmuştur. Farklı kesimlerden oluşan bu komisyon, alt komisyonlar halinde çalışarak bir tasarı hazırlamışlardır.⁴⁵

⁴⁰ Berkes, *Türkiye'de çağdaşlaşma*, 317-318.

⁴¹ Çetinsaya-Buzpınar, "Midhat Paşa", 30/9; Aydın, "Kânûn-ı Esâsî", 24/329; "II. Abdülhamid", 1/216; Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, 169; Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 1/18.

⁴² Berkes, *Türkiye'de çağdaşlaşma*, 311; Geniş anlamıyla Osmanlı sınırları içerisinde daha önce var olan meşrutî rejimler ve ilk anayasalar için bk. Hanioglu, "Meşrutiyet", 29/389-390.

⁴³ Midhat Paşa'nın aksi yönde görüş sahibi olduğu hakkında bk. Bayram Kodaman, "Osmanlı Siyasi Tarihi (1876-1920)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu (İstanbul: Çağ Yayınları, 1993), 12/36; Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, 171.

⁴⁴ Berkes, *Türkiye'de çağdaşlaşma*, 320-328; Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, 171.

⁴⁵ Aydın, "Kânûn-ı Esâsî", 24/329; Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, 171; Selda Kaya Kılıç, "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", *Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi* 4 (1993), 563-567. Selda Kaya Kılıç adı geçen bu çalışmasında komisyon çalışmalarından önce Midhat Paşa ve Said Paşa taslaklarından başka bir de Süleyman Paşa taslağından bahsetmektedir. Ayrıca komisyonun hazırlayıp Namık Kemal'in

Mâbeyn-i Hümayun Başkâtipliği'nden Sadaret'e gönderilen ve padişahın kararını bildiren 8 Ekim 1876 tarihli yazıda anayasayı hazırlamak üzere kurulan komisyonun başkanı olarak Midhat Paşa ve komisyon üyesi olarak 22 kişinin ismi zikredilmiştir.⁴⁶ Fakat komisyonun, sonradan katılmış olan kişilerle birlikte toplam 37 kişi olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷

Komisyon üyeleri üç alt komisyon halinde çalışmalarını sürdürmüştür. İki aylık yoğun bir çalışmadan sonra bir tasarı hazırlanmış ve padişaha sunulmuştur. Sultan Abdülhamid, bu tasarının Meclis-i Vükelâ/Bakanlar Kurulu'nda görüşülmesini, ayrıca üst düzey devlet adamlarından da görüş alınmasını istemiş, ayrıca padişahın yetkilerini sınırlandıran bazı maddelerin değiştirilmesinde ısrarcı olmuştur.⁴⁸ Sonuçta hazırlanan Kânûn-ı Esâsi tasarısı Heyet-i Vükelâ'da görüşülerek kabul edilip padişahın onayına sunulmuş ve⁴⁹ 23 Aralık 1876'da top atışlarıyla ilan edilmiştir.⁵⁰

ve Saffet Paşa'nın düzeltmelerinin olduğu iki farklı taslaktan bahsetmektedir. bk. 563, 570-574.

⁴⁶ Bu kararda ismi zikredilen komisyon üyeleri şunlardır: 1. Nafia Nâzırı Server Paşa, 2. Maarif Nazırı Ahmed Cevdet Paşa, 3. Nâmık Paşa, 4. Sami Paşa, 5. Kâni Paşa, 6. Seyfeddin Efendi, 7. Hilmi Efendi, 8. Ahmed Esad Efendi, 9. Fetva Emimi Halil Efendi, 10. Şehir Emimi Kadri Beyefendi, 11. Mahkeme-i Temyiz azasından Ramiz Efendi, 12. Evkaf Müfettişliği Müsteşarı Ömer Efendi, 13. Üsküdar Hukuk Mahkemesi Reisi Yesârîzâde Hayrullah Efendi, 14. Meclis-i Tedkikat âzası Ömer Efendi, 15. Hariciye Müsteşarı Aleksander Efendi, 16. Adliye Müsteşarı Vahan Efendi, 17. Nâfia Müsteşarı Odiyan Efendi, 18. (Belediyeden) Altıncı Daire Reisi Kostaki Beyefendi, 19. Maarif Müsteşarı Ziya Bey, 20. Şûrâ-yı Devlet âzası Ohanis Efendi. 21. Mekteb-i Sultânî Nâzırı Sava Paşa, 22. Borsa Komiseri Abidin Bey. Bunların dışında isimleri zikredilmeden "ferikândan iki zat" diye 2 kişi daha listede bahsedilmektedir. Bekir Sıtkı Baykal, "Birinci Meşrutiyete Dair Belgeler", *Belleten* 25/96 (Ekim 1960), 602-603; Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında* (İstanbul: Maarif Vekaleti, 1956), 2/75-82; Berkes, *Türkiye'de çağdaşlaşma*, 322; Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, 171-172; Kılıç, "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", 563-569; Tanör, Komisyon üyelerinin 28 kişi olduğunu belirtir. bk. Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", 1/18.

⁴⁷ Baykal, "Birinci Meşrutiyete Dair Belgeler", 606-607; Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, 172-173; Kılıç, "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", 567-569.

⁴⁸ Kuntay, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, 2/96-97.

⁴⁹ Burada Cevdet Paşa ilginç bir ayrıntı vermekte ve hazırlanan tasarının ilgili komisyonda ve Meclis-i Vükelâ'da tartışıldığını, kendisinin bazı noktalarda Midhat Paşa'ya karşı çıktığını, ancak Midhat Paşa'nın padişahın onayına Meclis-i Vükelâ'da son şekli verilen metni değil komisyonda benimsenen metni sunarak kendi istediği metnin kanunlaştırılmasını sağladığını söylemektedir. Aydın, "Kânûn-ı Esâsi", 24/329.

⁵⁰ Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, 139; Tarık Zafer Tunaya, "1876 Kanûn-ı Esâsisi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 1/28; Aydın, "Kânûn-ı Esâsi", 24/329; Hanioglu, "Meşrutiyet", 29/391; Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, 174-176.

1.3. Kânûn-ı Esâsî'nin Hukuki Mahiyeti ve Muhtevası

Kânûn-ı Esâsî, hukukçuların çoğunluğu tarafından modern anayasa hukuku açısından Türk hukukunda ilk yazılı anayasa olarak kabul edilmektedir. Modern anayasa tekniğine göre hazırlanmış olmasına ve bazı anayasal unsurları içermesine rağmen, hazırlanmasında bir kurucu meclis veya halk temsilcilerinden oluşan bir yasama meclisi rol almadığı için bazı hukukçular bunu bir anayasa olarak kabul etmezler. Ancak hukukçuların çoğunluğuna göre bu yaklaşım doğru olmayıp Kânûn-ı Esâsî'nin anayasa olarak kabul edilmemesi için bir sebep yoktur.⁵¹

Kânûn-ı Esâsî on iki başlık/fasıl altında toplanmış olup 119 maddeden oluşmaktadır.⁵² Bu maddeleri ilgili başlıkları altında şu şekilde ifade edip özetlemek mümkündür.

I. Fasıl “Memalik-i Devlet-i Osmaniye” (md. 1-7).

1, 2 ve 4. maddeler devletin genel esaslarına, 3, 5, 6 ve 7. maddeler ise padişah ve mensup olduğu ailenin haklarına ilişkindir.

II. Fasıl “Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-ı Umumiyyesi” (md. 8-26).

Bu başlık altında “Temel Hak ve Hürriyetleri” düzenleyen Kânûn-ı Esâsî, temel hak ve hürriyetler açısından bir takım sosyal ve ekonomik haklar hariç günümüzdeki modern anayasalardan hiç de geri kalmayan hükümler getirmiştir. Kânûn-ı Esâsî'nin birçok maddesi sonraki anayasalara da dayanak olmuştur.⁵³

III. Fasıl “Vükelâ-yı Devlet” (md. 27-38).

“Vükelâ-yı Devlet/Bakanlar Kurulu” başlığını taşıyan bu bölümde hükümet/yürütme organına ilişkin konular düzenlenmiştir. Kânûn-ı Esâsî'nin getirmiş olduğu hükümet sisteminde yürütme organı padişah ve Vükelâ-yı Devlet şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Padişahın yetki ve hakları birinci bölümde ele alınmıştır. Bu bölümde ise Vükelâ-yı Devlet'in atanma, yetki ve sorumlulukları ele alınmıştır. Yürütmenin hükümet kanadı olan Vükelâ-yı

⁵¹ Aydın, “Kânûn-ı Esâsî”, 24/329; Okandan, Amme Hukukumuzun Anahatları, 144-147; Gayretli, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları, 182-184.

⁵² “Kânûn-ı Esâsî'nin tam metni için bk. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-Kanun-ı-Esasîsi>. (Erişim: 13.02.2024).

⁵³ Murat Kurbanlı, 1876 Tarihli Kanuni Esasinin Hazırlanması İçeriği Uygulanması Tadil Edilmesi ve Yürürlükten Kaldırılması (Konya: KTO Karatay Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 53.

Devlet; sadrazam, şeyhülislam ve vekiller/bakanlardan oluşmaktadır.⁵⁴

IV. Fasil "Memurin" (md. 39-41).

Bu bölümde memurların tayin, azil, hak ve sorumlulukları düzenlenmiştir. Memurların belirli bir usul dahilinde, liyakat ve ehliyete göre seçileceği ilkesi, görevden alınmayı gerektirecek bir eylemde bulunmak, istifa etmek veya zaruri bir halin olması dışında görevden alınma ve görev alanının değiştirilmemesi teminatı getirilmiştir.

V. Fasil "Meclis-i Umûmî" (md. 42-59).

Yasama organı olan "Meclis-i Umûmî/ Millet Meclisi" başlığı altındaki bu bölümde Heyet-i Meb'ûsan ve Heyet-i Âyân'dan oluşan meclis ile ilgili konular işlenmiştir. Meclisin çalışma dönem ve koşulları, üyelerinin hak ve sorumlulukları, toplantı ve karar yeter sayısı, oy kullanma usulü, yasama faaliyetini kimlerin nasıl yapacakları ve müzakerelere kimlerin katılabileceği konuları ele alınmıştır.

VI. Fasil "Heyet-i Â'yân" (md. 60-64).

Bu bölümde yasama organı olan Meclis-i Umûmî'nin ilk kanadı olan Heyet-i Âyân'ın üyelerinin sayısı, kimlerden ve nasıl seçilecekleri, hak, yetki ve sorumluluklarının neler olduğu düzenlenmiştir. Tamamı daha önce devlet hizmetinde bulunmuş adeta akil insanlar arasından seçilip bizzat padişahça atanan Heyet-i Âyân'ın amacı, seçilmişlerden meydana gelen Meclis-i Meb'ûsan'ı denetlemektir.

VII. Fasil "Heyet-i Meb'ûsan" (md. 65-80).

Bu bölümde Meclis-i Umûmî'nin diğer kanadı olan Heyet-i Meb'ûsan üyelerinin sayısı, seçilme şartları, görev süreleri ve mahalli, hakları, yetki ve sorumluluklarının neler olduğu, yasama faaliyetlerinin nasıl işleyeceği düzenlenmiştir.

VIII. Fasil "Mehakim" (md. 81-91).

Kuvvetler ayrılığı ilkesinin bir sonucu olarak bir devletin üç temel kuvveti vardır. Bunlar yasama, yürütme ve yargıdır. Buraya kadar yürütme organı olan padişah ve Vükelay-ı Devlet ile yasama organı olan Meclis-i Umûmî'ye ait konular işlenmişti. Bu bölümde ise yargı kuvvetine ait mahkeme, hâkim ve savcılık konuları ele alınmıştır. Şöyle ki mahkemelerin bağımsızlığı, davaya bakma ödevi, görev ve yetkileri, yargılamanın aleniliği, hâkimlere ait

⁵⁴ Kurbanlı, 1876 Tarihli Kanuni Esasinin Hazırlanması İçeriği Uygulanması Tadil Edilmesi ve Yürürlükten Kaldırılması, 59-68.

hükümler ve savcılık kurumu işlenmiştir.

IX. Fasil “Dîvân-ı Âlî” (md. 92-95).

Bu bölümde Yüce Divan/yüksek mahkeme olan Dîvân-ı Âlî'nin kuruluş amacı ve görevi, daireleri, dairelerin üye sayıları ve üyelerin kimlerden olacağı, savcılığın karar alma sayısı ve alınan hüküm kararının kesin olduğu anlatılmıştır.

X. Fasil “Umûr-ı mâliyye” başlığını taşır. (md. 96-107.)

Bu bölümünde mali meselelere ilişkin Bütçe Kanunu, Kesin Hesap Kanunu ve Divan-ı Muhasebat kanun ve kurumları çerçevesinde devletin gelir ve giderlerinin nasıl olacağı belirtilmiştir.

XI. Fasil "Vilâyât" (md. 108-112).

Devletin idari teşkilatlanmasına ve yerel yönetimlere ayrılmış olan bu bölümde yönetimde yetki genişliği ve iş bölümü esaslarının asıl olduğu vurgulanmıştır.

XII. Fasil "Mevâdd-ı Şetta" (md. 113-119).

“Değişik maddeler” başlığını taşıyan bu son bölümde padişahın sürgün yetkisi ve olağanüstü hâl, mecburi ilkokul eğitimi, Kânûn-ı Esâsî'nin hükümlerinin bağlayıcılığı, anayasa değişikliği, Heyet-i Âyan'ın anayasayı yorumlama yetkisi, anayasanın kabulünden önce mevcut olan kanunların durumu ve geçici seçim talimatnamesinin süresi belirtilmiştir.

İlk yazılı Türk anayasası kabul edilen Kânûn-ı Esâsî, bir devletin temel unsurları olan vatan, millet ve hakimiyet ile vatandaşların temel hak ve hürriyetlerini düzenlemiştir. Şöyle ki devletin vatan, millet ve hakimiyet unsurları ile bir bütün olduğunu ve tüm Osmanlı tebaasının vatandaşlık hakkı olup temel hak ve hürriyetlerden yararlanabileceğini ifade ettikten sonra hakimiyet unsuru kapsamında kuvvetler ayrılığı ilkesi gereği yasama, yürütme ve yargı kurumlarını ayrı ayrı düzenlemiştir. Bu kapsamda devlet başkanı olan padişahın hak ve yetkileri, yürütme organı olan Vükelâ-i Devlet'in oluşturulması ve sorumlulukları, yasama organı olan Meclis-i Umûmî'nin yapısı ve görevleri, yargı yetkisi olan normal ve yüksek mahkemelerin işleyişleri ayrı ayrı ele alınmıştır. Burada gerek yürütmede gerekse yasamada padişahın yetkilerinin oldukça fazla olduğunu dikkate aldığımızda bugünkü gibi tam bir kuvvetler ayrılığı olmadığı da gayet açıktır. Ayrıca hakimiyet unsurunun istikrarlı bir şekilde devam edebilmesi için gerekli olan devletin mali işleri ile ilgili konular da ele alınmıştır. Son olarak da Kânûn-ı Esâsî'nin bağlayıcılığı, değişikliği, kim tarafından yorumlanacağı ve önceki kanunların durumunun ne olacağı ifade

edilmiştir.⁵⁵

2. Kânûn-ı Esâsî'nin Milli/İslam Hukuku Kaynaklı Oluşu Meselesi

Kânûn-ı Esâsî'nin Milli/İslam hukuku kaynaklı olup olmadığını görebilmemiz için özellikle hazırlık aşamasındaki tartışmalarda ve anayasa tasarılarının oluşturulmasında ulemanın yerinin ve etkisinin ne olduğuna bakmamız gerekmektedir. Zira Osmanlı hukuk sistemi şer'î hukuka dayalı olduğu için genel anlamda İslam hukukunun devlet anlayışı toplumda bilinmekle birlikte yeni yapılacak olan anayasada nelerin şer'î hukuka aykırı olabileceği özellikle İslami ilimleri tahsil etmiş olan ulemanın yetki sahasına girmektedir. Bu sebeple komisyon oluşturulurken üyelerinin tamamının üst düzey devlet hizmetinde bulunmuş, diğer devletlerin yönetim biçimlerini bilen, kanunlardan anlayan ve bunlardan gerekli olanları seçmeye muktedir asker ve bürokratlarla birlikte ulemanın da olmasına özellikle dikkat edilmiştir.⁵⁶ Bu ise bize sadece başka bir anayasanın tercüme edilerek olduğu gibi alınmak istenmediğini, onlardan istifade edilmekle birlikte hazırlanacak olan anayasanın Osmanlı devlet ve toplum yapısına uygun olması için Osmanlı'da uygulanmakta olan şer'î ve örfî hukuka aykırı olmaması gerektiği anlayışını da göstermektedir. Nitekim Kânûn-ı Esâsî'nin şer'î hukuka uygunluğu bağlamında hem hazırlık aşamasında hem de nihai metnin oluşturulmasında o günkü tartışmalara baktığımızda bu anlayışın hakim olduğunu görmekteyiz. Şimdi bu tartışmalarda ulemanın tavrının ne olduğunu ve Kânûn-ı Esâsî'ye katkısının hangi mahiyette olduğunu ortaya koyamaya çalışacağız.

2.1. Hazırlık Aşamasındaki Tartışmalar

Meşrutî sisteme geçiş ve bunun için bir anayasa hazırlanması gerektiği ve bunun şer'î hukuka uygunluğu noktasında Yeni Osmanlılar'ın başını çektiği grup kamuoyunda bu anlayışın fikri alt yapısını oluşturmakla birlikte işin siyasi sürecini yönlendirmede Midhat Paşa öncülük etmiştir.⁵⁷ Ulemanın ilk defa V.

⁵⁵ Kânûn-ı Esâsî'nin bir değerlendirmesi için bk. Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", 1/18-20; Tunaya, "1876 Kanûn-ı Esâsîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", 1/28-33.

⁵⁶ Kânûn-ı Esâsî'nin oluşturulması için padişahın kararı ile kurulan komisyonda yer alan 23 kişiden 10 kişinin ulemadan olması bu anlamda önemlidir. Komisyonda yer alan Ahmed Cevdet Paşa dışında ilmiyeden olan on kişi şunlar olmalıdır: 1. Seyfeddin Efendi (Şûrâ-yı Devlet âzasından, eski kazaskerlerden), 2. Ahmed Hilmi Efendi (Temyiz Mahkemesi reisi, Mecelle heyetinden), 3. Uryanîzâde Ahmed Esad Efendi (1878-1889 arasında şeyhülislâm), 4. Fetva Emîni Halil Efendi (1877-1878 yılları arasında şeyhülislâm), 5. Kütahyalı Asım Efendi (kazasker ve Meclis-i Meşâyih reisi), 6. Pirizâde Sahip Molla Bey (1909-1910 arası şeyhülislâm), 7. Ramiz Efendi (eski Temyiz Mahkemesi reislerinden), 8. Bağdatlı Emin Efendi (Bağdat müftüsü), 9. Karînâbâdlı Ömer Efendi (Fetva emîni, evkaf müsteşarı), 10. Mustafa Hayrullah Efendi (kazasker).Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, 173.

⁵⁷ Ayhan Ceylan, "Meşrutiyete Bir Dayanak Olarak Meşveret Düşüncesi", 100. Yılında II.

Murad döneminde oluşturulan geniş katılımlı bir mecliste tartışmalara katıldığı görülmektedir. Bu tartışmalarda “meşrutî sistem” ile “anayasa hazırlanması” hususu genelde birlikte ele alınmıştır. Aslında bu tartışmaların özünde padişahın yetkilerini sınırlandırmak için onun karşısında bir “temsilciler meclisi” gücü oluşturmak, anayasanın da bunu hukuki güvence altına almak maksadıyla hazırlanmak istendiği görülmektedir.⁵⁸

Meşrutiyete geçmenin ve bunun için bir anayasa hazırlamanın gerekliliği hususu, şer'î bir tartışmadan ziyade siyasî bir tartışma olarak ele alınmıştır. Çünkü bu işe öncülük eden ve bu konuda en çok fikir beyan eden bazı devlet adamları ile onlara yön vermek isteyen bazı aydınlardı.⁵⁹ Ayrıca yapılan tartışmalardan anlaşıldığına göre meselenin şer'î yönden itiraz edilecek fazla bir durumunun olmadığı, zira haddizatında şer'î yönetimde işlerin istişare ile olması gerektiği, bu tartışmalara katılan tüm taraflarca bilinmekteydi. Nitekim bu ilkenin Kur'an'ın açık emri olması yanında hem Hz. Peygamberin uygulamalarında hem de karar alma mekanizması olarak tarih boyunca Osmanlı yönetim sisteminde değişik şekillerde uygulandığı sadece ulema tarafından değil tüm taraflarca bilinmekteydi. Zira genel kabulün aksine Osmanlı'da meşrutiyetçi yaklaşımlar, sadece Batının etkisiyle değil İslam'ın siyasal geleneği içerisinde köklü bir dayanak ve geçmişe sahip olan şûra uygulamasının izlerini taşımaktadır.⁶⁰ Bununla birlikte böylesine siyasî bir konuda ulemanın yer alması, hem Osmanlı'da her zaman önemli siyasî ağırlığa sahip olan ulemanın da oluşturulacak olan bu yöndeki siyasi görüşe katkı sunması, hem de muhtemel gelişmelerde ulemanın muhalefetini asgariye indirmek amaçlanmıştır.⁶¹

Hukuki alandaki istikrarlı değişime her zaman açık olan ulemanın, gündemin sıcak siyasal tartışmaları karşısında genelde ihtiyatkar ve muhafazakâr bir tutum takındığı bilinmektedir. Daha çok siyasi arenada cereyan eden “meşrutiyet” tartışmaları karşısında biraz sonra görüşlerini vereceğimiz ulemanın bir kısmı sessiz kalırken, diğer bir kısmının ise aynı tavır gereği muhalif olduğunu görmekteyiz. Muhalif olan ulemanın yaklaşımını iki başlık altında toplamak mümkündür. Birincisi, böyle bir meşrutî sisteme ve anayasaya ihtiyaç olup olmadığı, diğeri ise muhteva ile ilgilidir. Meşrutî sisteme ve

Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu 22-24 Ekim 2008 Bildiriler (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 2009), 57.

⁵⁸ Gayretli, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları, 184.

⁵⁹ Kurbanlı, 1876 Tarihli Kanunî Esasın Hazırlanması İçeriği Uygulanması Tadil Edilmesi ve Yürürlükten Kaldırılması, 27.

⁶⁰ Büşra Kadioğlu, “Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler'de Meşveret Kavramı (Hürriyet ve Meşveret Gazeteleri Bağlamında)”, FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi 22 (Güz 2023), 56-57, 59.

⁶¹ Gayretli, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları, 185.

anayasaya ihtiyaç olup olmadığı noktasında ulemanın bir kısmı, bunun şer'î hukuka aykırı olmamakla birlikte siyaseten böyle bir uygulamanın zararlı olacağını düşünürken, diğer bir kısmı ise böyle bir uygulamanın şer'î hukuka aykırı olduğu kanaatini taşımaktadır. Muhtevaya yönelik itirazları da iki başlık altında toplamak mümkündür. Birincisi böyle bir anayasanın bidat olduğu hususu, diğeri ise öngörülen yeni sistemde yasama yetkisine sahip bir mecliste Müslümanlarla gayrimüslimlerin aynı yetkiye sahip olmaları meselesidir.⁶²

Meşrutî sisteme ve anayasaya ihtiyaç olduğunu savunan taraf ile şer'î veya siyasi gerekçelerle muhalif olan her iki tarafta da ilmiyeden önemli şahsiyetler bulunmaktadır. Bu tartışmalarda ilmiye mensupları arasında öne çıkanların görüşleri şu şekildedir.

Daha önce anayasa ve meşrutiyet fikrine daha yakın olduğu görülen Ahmed Cevdet Paşa'ya göre devletin başında akıllı bir padişahın olması halinde onun yetkilerini sınırlandıracak bir anayasaya ve meşrutî sisteme ihtiyaç yoktur. Çünkü şer'î hukukta devlet başkanının yetkileri zaten sınırlıdır.⁶³ Tanzimat sonrası yapılan kanunlaştırma çalışmalarında zamanın ihtiyaçlarına cevap verecek kanunların İslam hukukunun kaynaklarının esas alınarak yapılması gerektiğini savunan ve Mecelle'nin hazırlanmasında bu tavrını ısrarla sürdüren ve bu konuda başarılı olan Ahmed Cevdet Paşa'nın Kânûn-ı Esâsî'ye karşı olması, dinî bir gerekçeye değil, siyasi bir sebebe dayandığı söylenebilir. Her ne kadar Abdülhamid'e verdiği mütalaalarında genelde meşrutiyete karşı çıktığı bilinmekteyse de Kânûn-ı Esâsî'nin hazırlanmasında komisyonunda görev alıp alt komisyonlardan birinin de başkanı olarak aktif görev alan Ahmed Cevdet Paşa'nın Kânûn-ı Esâsî'ye esasen karşı olması düşünülemez. Karşıtlığının sebebini Midhat Paşa'nın hazırladığı, meclise önemli yetkiler vererek padişahın yetkilerini önemli ölçüde kısıtlayan Kanun-ı Cedîd adlı tasarıda aramak gerekir. Çünkü Ahmed Cevdet Paşa'nın daha önce aktardığımız üzere, "kendisinin bazı noktalarda Midhat Paşa'ya karşı çıktığını, ancak Midhat Paşa'nın padişahın onayına Meclis-i Vükelâ'da son şekli verilen metni değil, komisyonunda benimsenen metni sunarak kendi istediği metnin kanunlaştırılmasını sağladığını söylemesi" bu kanaatimizi güçlendirmektedir.⁶⁴

Ahmed Cevdet Paşa gibi Kânûn-ı Esâsî komisyonunda görev alıp da meşrutî sisteme ve anayasaya karşı çıkanlardan biri de Fetva Emîni Kara Halil

⁶² Midhat Efendi Ahmed, *Üss-i İnkılâb* (İstanbul: Takvim-i Vekayi Matbaası, 1295), 2/179-180; Berkes, *Türkiye'de çağdaşlaşma*, 314; Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, 185.

⁶³ Berkes, *Türkiye'de çağdaşlaşma*, 332.

⁶⁴ Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, 186-188; Aydın, "Kânûn-ı Esâsî", 24/329.

Efendi'dir. Ancak Halil Efendi'nin itirazı dini gerekçe ile. Şöyle ki o meşrutiyetin şer'î hukuka uygun olduğunu savunanların delil olarak ileri sürdükleri “istişareyi emreden ayetin” kapsamına sadece Müslümanların girdiğini dolayısıyla gayrimüslimlerin de söz sahibi olacağı meclisle oluşturulan meşrutî sistemin ve bunu sağlayacak bir anayasanın şer'an doğru olmadığını ifade etmektedir.⁶⁵

Kânûn-ı Esâsî'ye en çok muhalefet edenlerden biri Rumeli kazaskerlerinden Gürcü Şerif ile Dağıstanlızâde Muhiddin Efendi'dir. Dahiliye Nazırı Memduh Paşa, “Sultan Abdülhamid'in tahta geçtikten sonra ulemanın, Kânûn-ı Esâsî'nin gereksizliğine dair Saraya görüş bildirmelerini yönlendirmek amacıyla, Saray başımamı Yusuf İzzeddin Efendi'yi görevlendirdiğini, fakat Yusuf Efendi'nin görüştüğü hocaların henüz içeriğini bilmediğimiz bir kanun hakkında olumlu veya olumsuz bir şey söylememiz doğru olmaz dediklerini” yazmaktadır.⁶⁶ Bu iddia doğru olduğu takdirde beraber hareket eden Gürcü Şerif, Muhiddin Efendi ve etrafındakilerin muhalefet etmesinin sebebi şer'î gerekçeler değil daha çok Sarayın yönlendirmesi ile olduğu söylenebilir. İrtem de “Kazasker Gürcü Şerif'in, meşrutiyetin ilan edilmesi halinde Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin uzun süre makamında kalacağını düşünerek, kendisinin muhalefet etmek ve dikkatleri üstüne çekmek suretiyle meşihat makamına gelmeyi arzuladığını” yazmaktadır.⁶⁷

Meşrutiyet taraftarı ulemadan olup aynı zamanda hazırlık komisyonunda yer alan ve yayımladığı Hükümet-i Meşrûta adlı risâlesiyle meşrutiyeti savunan Esad Efendi, “buna karşı çıkan ulemanın bir kısmının, Müslüman-gayrimüslim vekillerden oluşacak olan meclisin şer'an doğru olmadığını düşündüklerini halbuki buradaki vekillerin bir davadaki davacı konumunda olduğunu bilseler buna itiraz etmeyeceklerini,⁶⁸ diğer bir kısmının ise sırf kendilerinin ve çocuklarının devam edegelen şahsî menfaatlerini ve ikballerini düşündükleri için karşı olduklarını” yazar.⁶⁹ Esad Efendi'ye göre bu anayasa şer'iate göre yapılacaktır. Kurulacak olan meclisin başlıca görevi hattı-ı hümayunun emrettiği

⁶⁵ Hanioglu, “Meşrutiyet”, 29/390; Berkes, Türkiye'de çağdaşlaşma, 315, 321; Gayretli, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları, 188.

⁶⁶ Mehmed Memduh Paşa, Esvat-ı sudur (İzmir: Vilayet Matbaası, 1328), 89-90.

⁶⁷ Süleyman Kani İrtem, Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid: Midhat Paşa-Abdülhamid kavgasının içyüzü (İstanbul: Temel Yayınları, 2004), 8.

⁶⁸ Yazar burada İslam hukukunda ittifakla kabul edilen bir duruma işaret etmektedir. O da gayrimüslim birisinin Müslüman birisini mahkemede dava edebileceği meselesidir. Oluşacak mecliste gayrimüslim vekillerin tıpkı mahkemede davacı konumunda olduklarını ifade etmektedir.

⁶⁹ Süleyman Paşazade Sami (ed.), Süleyman Paşa muhakemesi: 1293 Osmanlı-Rus muharebesinden (İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1328), 85.

gibi ahkām-î şer'iyye üzerine çıkarılacak olan kanunların icrasına nezaret etmek olacaktır.⁷⁰ Esad Efendi, bu sözleriyle gelişmelere nasıl baktığını ortaya koymaktadır. Esad Efendi'nin bu risalesinin Kanûn-ı Esasî'yi doğrudan etkilediği bilinmemekle birlikte kamuoyunu önemli ölçüde etkilediği anlaşılmaktadır. Ayrıca geniş katılımlı bir istişare toplantısında Esad Efendi bu görüşlerini dile getirerek Midhat Paşa'nın görüşlerine ulemanın desteğini sağlamıştır.⁷¹

Kendisi de Kanûn-ı Esasî'ye taraftar olan Ahmed Midhat Efendi, Üss-i İnkılâb adlı eserinde dönemin tartışmalarını genişçe ele alarak anayasaya ve meşrutî bir yönetime taraftar olanlarla muhalif olanların görüşlerine yer vermiştir. Ahmed Midhat Efendi'nin burada ortaya koyduğu görüşleri, aynı zamanda yeni sistemi destekleyen ulemanın görüşleri olarak görmek de mümkündür. Ahmed Midhat Efendi'ye göre şer'î hukuk, hem halifenin hem de Müslim-gayrimüslim halkların hukukunu tayin etmiştir ki bunun da bir "meşrutiyet" idaresi anlamına geldiği gayet açıktır. Ayrıca "iş hakkında onlarla istişare et"⁷² emri, İslami bir hükümetin esasının "meşveret" olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Fıkhın temel esaslarından biri olan "Zamanın tagayyuratına göre ahkâmın tagayyuratu" esasına göre, "kıyas-ı fukaha", "icma-ı ümmet" ve "irade-i halife" ile zamanın ihtiyaçlarına göre çıkarılacak bir hükmün ve kanunların şeriatın hilafına bir bid'at olmayacağı ortaya çıkmaktadır. Şer'î hukuktaki bu temel ilkeler meşrutiyetin ve yeni bir yasa yapmanın meşru oluşu için yeterlidir. Gerek basında gerekse özel mahfillerde bu gerçekler anlatılınca aslında muhaliflerin dahi bunu kabullendiklerini ancak bu sefer de gayrimüslimlerin istişareye katılmaları meselesini ileri sürdüklerini söyleyen Ahmed Midhat Efendi, onlara karşı Kur'an ve Sünnet'ten bazı deliller getirerek istişarede gayrimüslimlerin yer almasının caiz olduğunu ifade eder.⁷³

Ahmed Midhat Efendi'nin, bu görüşünü desteklemek için getirmiş olduğu deliller ise şunlardır: "Eğer bilmiyorsanız bilgi sahibi olanlara sorun."⁷⁴ ayeti her şeyi erbabına sormayı emrettiğine göre ehil oldukları konularda gayrimüslimlere danışmanın da bu emir kapsamında olduğunu ifade eder. Hz. Peygamberin, henüz Müslüman değilken Ebû Süfyan'ı, harp gibi önemli bir konunun konuşulacağı bir istişare meclisine kabul ettiğini, Hendek savaşı

⁷⁰ Süleyman Paşazade Sami, Süleyman Paşa muhakemesi: 1293 Osmanlı-Rus muharebesinden, 88.

⁷¹ Berkes, *Türkiye'de çağdaşlaşma*, 321; Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, 192.

⁷² Âl-i İmrân 3/159.

⁷³ Ahmed, Üss-i İnkılâb, 2/180-181.

⁷⁴ Nahl 16/43.

öncesinde yapılan istişarelerde Yahudilerin de bulunduğu, şehrin etrafına hendek kazma fikrinin de onlardan geldiğini ifade eder. Bu durum Heyet-i Meb'ûsan'da gayrimüslimlerin yer alabilmesinden farklı bir şey değildir der.⁷⁵

Kânûn-ı Esâsî'nin Milli/İslam hukuku kaynaklı olup olmadığını görebilmemiz için hazırlık aşamasındaki tartışmalara baktığımızda bu işe öncülük edenlerin genelde bazı paşaların veya bazı mütefekkirlerin olması münasebeti ile daha çok siyasi mecrada cereyan ettiğini ulemanın ise meseleye ihtiyatlı yaklaştıklarını görmekteyiz. Ulemanın bir kısmı şer'î hukuk çerçevesinde devlet başkanlarının ve diğer görevlilerin görev tanım ve sınırlarının belli olması sebebiyle yeni yapılacak olan düzenlemenin şeri'ata aykırı olmayacağını düşünerek meseleye sessiz kalmıştır. Diğer bir ifade ile sessiz kalan ulema bu yaklaşımlarıyla, İslam tarihi boyunca tüm İslam devlet idarelerinde değişik şekillerde uygulaması var olan "istişare kurumu" ve "devlet başkanının yetkilerinin sınırlandırılmış olması" meselenin şer'î açıdan tartışmaya gerek olmadığını ortaya koymaktadır. Ulemanın bir kısmı da yeni yapılacak düzenlemeyi aynı gerekçelerle desteklerken diğer bir kısmı ise karşı çıkmıştır. Karşı çıkanların bazıları siyasi gerekçelerle bunun doğru olmadığını savunurken bazıları da şer'î gerekçelerle karşı çıkmışlardır. Netice itibarı ile Midhat Paşa'nın başını çektiği liberal-reformist kanat, padişah hakları konusunda muhafazakâr davrananlar ile sürekli çatışmak ve zaman zaman da geri adım atmak zorunda kalmıştır.⁷⁶

2.2. Tasarılar ve Kabul Edilen Metinde Ulemanın Katkısı

Tasarılar ve nihaî metin üzerinde ulemanın etki ve katkısını net bir şekilde ortaya koyacak yazılı bir metin bulunmamakla birlikte komisyonda ulemanın da yer aldığını dikkate aldığımızda tasarılar ile son metin arasında yapılacak bir mukayesede, bu etkinin dolaylı da olsa var olduğunu söylememiz mümkündür.

Kaynaklarda genellikle Kanûn-ı Esâsî'nin hazırlanması safhasında bugüne kadar bilinen Mithat Paşa tasarısı, Sait Paşa tasarısı ve Süleyman Paşa tasarısı dışında, iki ayrı tasarı daha vardır. Bunlardan ilki katalog kayıtlarında

⁷⁵ Ahmed, Üss-i İnkılâb, 2/182-183. Burada bu örnekleri veren yazar herhangi bir kaynak göstermemektedir. Hz. Peygamberin Medine'ye geldiğinde oradaki Yahudi ve müşriklerle "Medine Anayasası" olarak kabule edilen ortak bir sözleşme yapması örneği daha kesin ve yaygınken vukuunda şüpheler barındıran bu iki örneği -kaynağını da göstermeden- vermesi doğrusu kendi görüşünü kuvvetlendirmek gayesi ile olduğu anlaşılmaktadır. Ahmed Midhat Efendi'nin kitabından alıntı yapan Mehmet Gayretli de birinci örnek için bir açıklamada bulunmazken ikinci örneğin kaynak sorununa işaret etmiştir. bk. Gayretli, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları, 194.

⁷⁶ Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", 1/19.

"Kânûn-ı Esâsî layihasıyla, Meclis-i Vükela'nın vazifelerine müteallik kararname müsveddesinin, Namık Kemal, Said Paşa ve diğerleri tarafından düzeltilmiş olan nüshaları" ismiyle yer alan 113 maddelik tasarıdır. Bu tasarı, üzerindeki notlardan anlaşıldığına göre Kânûn-ı Esâsî hazırlık komisyonu tarafından hazırlanmıştır. Diğerisi ise 130 maddelik "Kânûn-ı Esâsî müsveddesinin Saffet Paşa eliyle düzeltilmiş nüshası" olarak kayıtlara geçmiştir ki düzeltilip genişletilerek, Kanûn-ı Esâsî'ye dönüştürülen tasarı budur.⁷⁷ Tüm bu tasarıların ve nihai metnin muhtevalarına karşılaştırmalı olarak baktığımızda ulemanın katkısının olup olmadığını dolayısıyla Kânûn-ı Esâsî'nin İslam hukuku kaynaklı olup olmadığını görebiliriz.

İlk önce hazırlanan Midhat Paşa'ya ait "Kânûn-ı Cedîd" adlı tasarının kaynakları konusunda farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Tunaya, bu tasarının matbu ve el yazması olmak üzere iki ayrı metni bulunduğunu ve bunlar arasında da farklılıklar olduğunu, dengesiz bir meşrutiyet rejimi olduğunu belirtmektedir.⁷⁸ Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi'ye yazdığı bir mektupta, Üss-i İnkılâb'da neşredilen Kânûn-ı Cedîd'in Midhat Paşa tarafından değil bir başkası tarafından hazırlandığını iddia eder.⁷⁹ Daha önce Ermeni cemaati için hazırlanan Ermeni Anayasası'ndan tecrübe sahibi olan Odyan Efendi'nin Midhat Paşa'yla yakın ilişki içinde bulunması bu iddiaya mesnet olabilir.⁸⁰

Odyan Efendi'nin Midhat Paşa için bir anayasa müsveddesi hazırlamış olabileceğini söyleyen Gayretli de İrtem'den naklen Halil Rıfat Paşa'nın torunu Vedat Örfi Bey'in Abhülhamid'in Beylerbeyi Hatıratı adlı eserinde böyle bir düşünceye haklılık verecek şu ibarelere yer verir: "Diyorlar ki Kânûn-ı Esâsî'nin vazıı Midhat Paşa'dır. Midhat Paşa Kânûn-ı Esâsî'nin behemehal ilan olunmasını teklif ettiği zaman hiçbir devletin kânûn-ı esâsîsini tetkik etmemiş, bu babda esaslı bir fikir edinmemişti. Rehberi Odyan Efendi idi."⁸¹ Berkes de Midhat Paşa'ya ait anayasa tasarısının Odyan Efendi tarafından hazırlandığını söylemektedir.⁸² Ancak Midhat Paşa'nın bu tasarımı başkasına hazırlattığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bu tasarıda yer alan bazı maddelerin daha önce hazırlanmış batı ülkelerinin anayasalarında yer almış olması mümkündür. Fakat bu, bu tasarının onlardan alınmış olduğu anlamına gelmez. Nitekim bu tasarının ilk maddesinde kaynağına işaret edecek şekilde açıkça, "Osmanlı devletinin

⁷⁷ Kılıç, "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", 557, 571.

⁷⁸ Tarık Zafer Tunaya, "Midhat Paşa'nın Anayasa Tasarısı: Kânûn-ı Cedîd", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 1/30.

⁷⁹ Kuntay, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, 2/2. Kısım, 96.

⁸⁰ Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, 197.

⁸¹ Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, 197.

⁸² Berkes, *Türkiye'de çağdaşlaşma*, 338 21 nolu dipnot.

idare usulü esasen Şer‘-i şerife bağlıdır.”⁸³ denmektedir. Hazırlanan metnin de bu temel ilkeye aykırı olması beklenemez.⁸⁴

Kânûn-ı Cedîd ile Kânûn-ı Esâsî karşılaştırmalı olarak okunduğunda görülecektir ki anayasa ve meşrutiyet tartışmalarında siyasi veya dini gerekçelerle muhalif olan ulemanın söylemleri açısından bakıldığında her iki metin arasında önemli derecede fark bulunmamaktadır. Her iki metinde de siyasi veya şer‘î gerekçelerle karşı çıkanları tatmin edecek şekilde padişaha geniş yetkiler verilmekte, hemen hemen mevcut durum anayasal güvence altına alınmakta, devletin şeri‘ata bağlılığı açıkça beyan edilmektedir. Gayrimüslimlerin mecliste yer alması hususu her ikisinde de benzer şekilde ele alınmıştır. Anlaşılan o ki tartışmaların odak noktası olan bu meseleler her iki metinde de aynı şekilde ele alınmıştır. Sonucun bu şekilde olmasında muhalif olan ulemanın muhalefetinin ve Abdülhamid’in padişahın egemenlik haklarını garanti altına alma ısrarının etkili olması muhtemeldir.

Said Paşa'nın Fransız anayasalarını tercüme ederek hazırlamış olduğu tasarı büyük oranda bu anayasaları yansıtmakta olduğu için bunda ulemanın etkisinin olduğu söylenemez. Kânûn-ı Esâsî komisyonunun bu tasarıdan istifade ettiği bazı ifade ve ibarelerin benzer olmasından anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Kanun-i Esâsî'nin Fransa anayasasından yararlanılarak hazırlandığı kanaatine varılamaz. Çünkü bu tasarının Kânûn-ı Esâsî'ye etkisi Midhat Paşa tasarısına göre çok daha sınırlı olmuştur.⁸⁵

Süleyman Paşa tasarısı, "Kanûn-ı Esâsî Müsveddesi" adı ile yazılmıştır. 45 madde'den oluşan tasarıda herhangi bir bölüm başlığı bulunmamaktadır. Hükümler madde 1'den madde 45'e kadar sıralanmıştır.⁸⁶ Bu tasarıyı Süleyman Paşa Muhakemesi adlı eserinde veren Süleyman Paşazade Sami şöyle bir not düşmüştür. "Bu müsvedde bervech-i bâlâ kırk beş maddeden ibâret olup maddelerin tertipsizliğine ve birçok esasın noksan olmasına bakılırsa bir gün aceleten kaleme alınmış ve tekrar mütâlâa ve tashih olunmamıştır."⁸⁷ Gerçekten

⁸³ Ahmed, *Üss-i İnkılâb*, 2/321.

⁸⁴ Bu tasarının tüm maddeleri için bk. Ahmed, *Üss-i İnkılâb*, 2/321-333; Tunaya, "Midhat Paşa'nın Anayasa Tasarısı: Kânûn-ı Cedîd", 1/30-31; Kılıç, "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", 559. 5 nolu dip notta belirttiği yüksek lisans tezi.

⁸⁵ Said Paşa tasarısının tam metni için bk. Ahmed, *Üss-i İnkılâb*, 2/333-355; Kılıç, "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", 560-562; Namık Kemal bu tasarının Meclise hiç gelmediğini söylemektedir. bk. Kuntay, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, 2/90.

⁸⁶ Süleyman Paşa tasarısının tam metni için bk. Süleyman Paşazade Sami, Süleyman Paşa muhakemesi : 1293 Osmanlı-Rus muharebesinden, 62-66, 1 nolu dip not.

⁸⁷ Süleyman Paşazade Sami, Süleyman Paşa muhakemesi: 1293 Osmanlı-Rus muharebesinden, 66.

de genel olarak maddelere bakıldığında ve diğer tasarılar dikkate alındığında bu tasarının biraz itinasız bir şekilde ele alınan bir müsvedde olduğu görülecektir.⁸⁸ Bu tasarının Kânûn-ı Esâsî'ye etkisinin olduğuna dair kesin bir bilgi olmadığı gibi karşılaştırmalı olarak bakıldığında da böyle bir izlenim vermemektedir.

Yukarıda ifade ettiğimiz diğer iki tasarının her ikisi de Kânûn-ı Esâsî hazırlık komisyonu tarafından hazırlanan çalışmalar üzerinde daha sonra yapılan bazı düzeltmeler neticesinde ortaya çıkan tasarılardır.

Bunlardan ilki, bir mukaddime ve 11 bölüm altında toplam 113 maddedir. Bu tasarı komisyon tarafından hazırlanmış ve Bakanlar Kurulu'na sunulmuş orada da bazı ifadeler çıkarılmıştır. Bu tasarı üzerinde daha sonra Namık Kemal tarafından bazı düzeltmeler yapılmıştır.

Diğer tasarı ise yine komisyonun hazırlayıp Saffet Paşa'nın üzerinde düzeltmeler yaptığı tasarıdır ki bu 12 bölüm ve 130 maddedir. Bazı maddeleri bir önceki tasarı ile aynı olmakla birlikte bu tasarı değişik madde ve konuları da kapsamaktadır. Düzeltilip genişletilerek, Kanûn-ı Esâsî'ye dönüştürülen bu tasarının bölüm başlıkları ve maddeleri şu şekildedir; Memâlik-i Devlet-i Osmaniye (M. 1-3), Zât-ı Hazret-i Padişahı (M. 4-6), Tebaa-ı Osmâniye'nin Hukuk-ı Ummiyesi (M. 7-26), Vükelâ-ı Devlet (M. 27-42), Memurin (M. 43-45), Meclis-i Umûmî (M. 46-66), Heyet-i Âyân (M. 67-71), Heyet-i Mebûsan (M. 72-88), Mehâkim (M. 89-105), Muvâzene (M. 106- 118), Vilâyât (M. 119-124), Mevâd-ı Şettâ (M. 125-130).⁸⁹

Her iki tasarının da komisyon tarafından hazırlanmış olması ve özellikle ikinci tasarının üzerinde gerekli düzeltmeler yapılarak Kanûn-ı Esâsî'ye dönüştürülmüş olması da göstermektedir ki bu tasarılar ile Kanûn-ı Esâsî arasında ciddi farklar bulunmamaktadır.

Tespit etmeye çalıştığımız bu anayasanın İslam hukuk kaynaklı olup olmadığı noktasından baktığımızda karşımıza şu sonuçlar çıkmaktadır. Birincisi daha önce İslam dünyasında 1861'de Tunus'ta ilan edilmiş anayasadan başka bir anayasa bulunmadığı için sistem olarak nasıl bir anayasa yapılacağı bilinmemekteydi. Bu açıdan bakıldığında Kanûn-ı Esâsî'nin hazırlanmasında sistem açısından daha önce batıda hazırlanmış olan anayasalardan istifade edildiği görülmektedir. Diğer taraftan klasik fıkıh kitaplarında devlet idaresi ile alakalı konular farklı bir tasnif ile değişik başlıklar altında incelendiğinden hazırlanan bu anayasanın doğrudan bu eserlerden kaynak verilerek

⁸⁸ Kılıç, "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", 563.

⁸⁹ Kılıç, "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", 573. Bu tasarının metni aynı eserin 590-600 sayfalarında yer almaktadır.

hazırlandığını söylemek mümkün değildir. Ancak Kanûn-ı Esâsî'nin muhtevasına baktığımızda şer'i-şerife uyulacağı özellikle vurgulanmıştır ki hazırlanmış olan metnin bu ilkeye aykırı olması düşünülemez.

Bazı yazarlara göre Kânûn-ı Esâsî, Fransa ve Belçika⁹⁰ diğer bazılarında göre ise Prusya anayasaları esas alınarak hazırlanmıştır.⁹¹ Ancak Kânûn-ı Esâsî komisyon çalışmalarına katılan Namık Kemal, “dünyada saltanatla yönetilen devletler için ne kadar kânûn-ı esasi yapılmış ise cümlesinin şerhleri ve esbab-ı mûcibe mazbatalarıyla beraber incelendiğini, onlardan seçilen kurallardan uygun olanlarının alındığını, bu yolda en az bin kitap karıştırıldığını söylemektedir.”⁹² Netice itibarı ile bu anayasada Osmanlı devletinin başından beri var olan siyasî ve hukukî yapısının temel esaslarıyla korunduğu, yeni bazı kural ve kurumların ise ilave edildiği görülmektedir.⁹³ Bu haliyle Kânûn-ı Esâsî'nin yukarıda işaret edilen ülkelerin anayasalarından yararlanılmakla birlikte tamamen onlardan iktibas edilmiş olmayıp İslam hukukunun temel ilkelerine uygun bir şekilde karma usulle hazırlandığını söyleyebiliriz.

Sonuç

Türk hukukunda ilk yazılı anayasa olarak kabul edilen Kânûn-ı Esâsî'nin Milli/İslam hukuku kaynaklı olup olmadığını ortaya koymayı hedeflediğimiz bu çalışmamızda şu sonuçlara ulaşılmış bulunmaktayız.

Kurulduğu günden beri İslam hukukunu uygulamış olan Osmanlı Devleti, süreç içerisinde zamanın gerektirdiği düzenlemeleri yapmaktan geri durmamıştır. Osmanlı'da yerleşmiş bir kanunnâme geleneğine rağmen Tanzimat dönemine kadar bir hukuk dalının bütününe içine alan bir kanunlaştırma faaliyeti olmamıştır. Tanzimat'tan sonra bir taraftan milli hukuk tedvin edilirken diğer taraftan ya bazı Batılı kanunlar iktibas edilmiş ya da karma nitelikli kanunlar hazırlanmıştır.

Devletin çöküş sürecine girdiği bu dönemde meşrutî sisteme geçilmesi ve bunun için bir anayasa yapılması bazı kesimler tarafından çare olarak görülmüştür. Yeni Osmanlıların savunduğu bu fikir daha sonra Midhat Paşa öncülüğünde siyasî mecrada gelişmiştir. Bunlar bu görüşlerini İslam'ın siyasal geleneği içerisindeki en temel ilkelerinden biri olan “istişare” prensibini ortaya

⁹⁰ Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, 141; Tunaya, bu iddiaları dayanaklı olarak yoksun bulmaktadır. bk. Tunaya, “1876 Kanûn-ı Esâsîsi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, 1/28.

⁹¹ Avcı, *Türk Hukuk Tarihi*, 590.

⁹² Kuntay, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, 2/92; Tunaya, “1876 Kanûn-ı Esâsîsi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, 1/28.

⁹³ Şentop, “Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü”, 657.

koyan delillere dayandırarak savunmuşlardır. Paşaların ve ulemanın bir kısmı ise padişahın yetkilerini kısıtlayacak bir anayasaya ve Müslümanlarla gayrimüslimlere eşit yasama yetkisi sağlayan meşrutî sisteme siyasi veya şer'î gerekçelerle karşı çıkmışlardır.

Meşrutî idareye geçileceği teminatını veren II. Abdülhamid'in tahta çıkışı ile Kânûn-ı Esâsî'nin hazırlanması hız kazanmış ve Sultan Abdülhamit anayasanın hazırlanmasını emrederek kendi anlayışına uygun, padişahın yetkilerinin kısıtlanmadığı bir anayasanın hazırlanmasını sağlamıştır. Farklı fikirlerin çatıştığı bir ortamda hazırlanan Kânûn-ı Esâsî, her iki tarafın da katkıları neticesinde yazılmıştır.

Ayrıca komisyon üyeleri diğer devletlerin yönetim biçimlerini bilen, kanunlardan anlayan ve bunlardan gerekli olanları seçmeye muktedir kişilerle birlikte ulemadan da seçilmiştir. Böylece o güne kadar yapılmış birçok devletin anayasası tetkik edilerek onlardan istifade edilmekle birlikte Osmanlı'da uygulanmakta olan şer'î ve örfî hukuka aykırı olmayan bir anayasa hazırlanmıştır.

Netice itibarı ile bu anayasada yeni bazı kural ve kurumlar ilave edilmekle birlikte Osmanlı devletinin başından beri var olan siyâsî ve hukukî yapısının temel esaslarıyla korunduğu görülmektedir diyebiliriz. Bu haliyle Kânûn-ı Esâsî'nin, sadece milli/ İslam hukuku kaynaklı olmayıp karma usulle hazırlandığını söyleyebiliriz.

Kaynakça/References

- Ahmed, Midhat Efendi. *Üss-i İnkılâb*. 2 Cilt. İstanbul: Takvim-i Vekayi Matbaası, 1295.
- Avcı, Mustafa. *Türk Hukuk Tarihi*. Konya: Atlas Akademi, 10. Baskı., 2021.
- Aydın, Mehmet Akif. “Kânûn-ı Esâsî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/328-330. TDV Yayınları, 2001.
- Aydın, Mehmet Akif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta, 4. Basım, 2001.
- Baykal, Bekir Sıtkı. “Birinci Meşrutiyete Dair Belgeler”. *Belleten* 25/96 (Ekim 1960), 601-636.
- Baykal, Bekir Sıtkı. *Mithat Paşa : siyasi ve idari şahsiyeti*. Ankara: Kral Matbaası, 1964.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye’de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 21. Basım, 2015.
- Beydilli, Kemal. “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 43/430-433. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Buzpınar, Ş. Tufan. “Mustafa Fâzıl Paşa”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 31/300-301. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Ceylan, Ayhan. “Meşrutiyete Bir Dayanak Olarak Meşveret Düşüncesi”. *100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu 22-24 Ekim 2008 Bildiriler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2009.
- Çetinsaya, Gökhan - Buzpınar, Ş. Tufan. “Midhat Paşa”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 30/7-11. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Dumlu, Emrullah. “XVI. Yüzyıl Osmanlı Uleması Arasında Para Vakıfları Etrafında Cereyan Eden Tartışmalar (Ebussuûd, İbn Kemal- Çivizâde, Birgivi)”. *İLTED* 2/44 (2015), 303-337.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000.
- Gayretli, Mehmet. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kanunlaştırma Çalışmaları*. Nizamiye Akademi, 2015.
- Gülsoy, Ufuk. “İslahat Fermanı”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 19/185-190. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Hanioğlu, M. Şükrü. “Meşrutiyet”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 29/388-393. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- İnalçık, Halil. “Kanunnâme”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/333-337. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- İrtem, Süleyman Kani. *Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid : Midhat Paşa- Abdülhamid kavgasının içyüzü*. İstanbul: Temel Yayınları, 2004.
- Kadioğlu, Büşra. “Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler’de Meşveret Kavramı (Hürriyet ve Meşveret Gazeteleri Bağlamında)”. *FSM İlmî Araştırmalar*

- İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 22 (Güz 2023), 53-79.
- Karayaka, Hüseyin. *İslam Borçlar Hukukunda Akit Hürriyeti*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 1. Baskı., 2022.
- Kaya, Gökhan. “Mekteb-i Hukuk’ta Tanzimat Fermanı’nı Anlatmak: Kemalpaşazâde Said’in Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye Ders Kitabı”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 40/69 (Mart 2021), 294-317.
- Kılıç, Selda Kaya. “1876 Anayasası’nın Bilinmeyen İki Tasarısı”. *Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi* 4 (1993), 557-635.
- Kodaman, Bayram. “Osmanlı Siyasi Tarihi (1876-1920)”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. ed. Kenan Seyithanoğlu. İstanbul: Çağ Yayınları, 1993.
- Kuntay, Mithat Cemal. *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*. İstanbul: Maarif Vekaleti, 1956.
- Kurbanlı, Murat. *1876 Tarihli Kanuni Esasinin Hazırlanması İçeriği Uygulanması Tadil Edilmesi Ve Yürürlükten Kaldırılması*. Konya: KTO Karatay Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Küçük, Cevdet. “II. Abdülhamid”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1/216-224. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Küçük, Cevdet. “V. Murad”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 31/183-185. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Mâverdî, Ebu’l-Hasan Ali bin Muhammed. *el-Ahkâmü’s-sultâniyye*. Kahire: Daru’l-Hadis, ts.
- Mâverdî, Ebu’l-Hasan Ali bin Muhammed. *İslamda Hilafet ve Devlet Hukuku*. çev. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976.
- Mehmed Memduh Paşa. *Esvat-ı sudur*. İzmir: Vilayet Matbaası, 1328.
- Okandan, Recai Galip. *Amme Hukukumuzun Anahatları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1977.
- Onar, Sıddık Sami. “Osmanlı imparatorluğunda İslam hukukunun bir kısmının codifikasyon’u Mecelle”. *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası* 20/1-4 (1955), 57-85.
- Özdemir, Yavuz vd. “Tanzimat Fermanı’nın Arka Planı”. *Kastamonu Eğitim Dergisi* 22/1 (2014), 321-328.
- Sarıay, Ercimet. “Tanzimat Sonrası Kanunlaştırma Çalışmalarının Kaynakları Ve Metodolojisi”. *Bayterek Dergisi* 2/1 (2019), 9-35.
- Süleyman Paşazade Sami (ed.). *Süleyman Paşa muhakemesi : 1293 Osmanlı-Rus muharebesinden*. İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1328.
- Şentop, Mustafa. “Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 647-672.
- Tanör, Bülent. “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”. *Tanzimat’tan*

Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi. 1/10-26. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Tunaya, Tarık Zafer. "1876 Kanûn-ı Esâsîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi.* 1/27-39. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Tunaya, Tarık Zafer. "Midhat Paşa'nın Anayasa Tasarısı: Kânûn-ı Cedîd". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi.* 1/30-31. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Türköne, Mümtaz'er. "Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt". *Osmanlı Ansiklopedisi.* 6/7-100. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.